

УДК 811.161.3'01:929*М.Сматрыцкі

Непераўздыдзены ўзор старажытнага мовазнаўства (да 400-годдзя «Граматыкі» М. Сматрыцкага)

Д.Д. ПАЎЛАВЕЦ

Артыкул прысвечаны 400-годдзю «Граматыкі» М. Сматрыцкага, разглядаюцца падставы яе з'яўлення, роля ў нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы, развіцці граматычнай думкі ў Вялікім Княстве Літоўскім і славянскім свеце, выпрацоўцы мовазнаўчай тэрміналогіі, працягу традыцый Ф. Скарыны. Падаецца ацэнка граматыкі ў навуковай літаратуры.

Ключавыя словы: граматыка, М. Сматрыцкі, філалагічная думка, рэнесансна-гуманістычныя традыцыі, царкоўнаславянская мова, нармалізацыя мовы, школьная адукацыя, пераемнасць.

The article is dedicated to the 400th anniversary of «Grammar» by M. Smatritsky. The bases of its appearance, the role in the normalization of the Church Slavonic language, the development of grammatical thought in the GDL and the Slavic world, the development of linguistic terminology, the continuation of F. Skaryna's traditions are considered. Grammar in the scientific literature is assessed.

Keywords: grammar, M. Smatritsky, philological thought, Renaissance-humanistic traditions, Church Slavonic language, language normalization, school education, continuity.

Старажытныя рымляне гаварылі *habent suam fatum libelli* 'кнігі маюць свой лёс'. Сапраўды, у кожнай кнігі свая гісторыя, адметны лёс. Не выключэнне і выданне, пра якое пойдзе гаворка ў нашым артыкуле і якому доля падаравала шчаслівы лёс. Гэта «**Граматыкі Славенскія правільнае синтагма**» Мялецця Сматрыцкага, якая ўбачыла свет 400 гадоў таму ў Еўі, непадалёку ад Вільні і якая прынесла аўтару ўсеславянскую вядомасць. Яна адкрыла новую старонку ў развіцці філалагічнай думкі не толькі ў ВКЛ, але і ў суседніх краінах.

Не выпадкова і тое, што яна з'явілася ў гэтым месцы і ў гэты час. Якраз тады Вільня стала буйным асяродкам духоўнага, культурнага і рэлігійнага жыцця, сапраўдным цэнтрам творчай асобы. Тут жылі і працавалі самыя вядомыя дзеячы праваслаўя, уніяцтва і каталіцызму (браты Лаўрэнцій і Стэфан Зізаніі, Лявонцій Карповіч, Мялецій Сматрыцкі, Кірыл Транквіліён, Язафат Кунцэвіч, Іпацій Пацей, Вельямін Руцкі, Пятро Скарга), функцыянавалі Віленская езуіцкая акадэмія, Віленская брацкая школа, для якой пачатак XVII ст. стаў зорным часам. Тады яе ўзначальваў выдатны старабеларускі рэлігійны пісьменнік-палеміст, архімандрит Лявонцій Карповіч. У Вільні працавала друкарня братоў Мамонічаў, а ў Еўі – віленскага Свята-Духава брацтва. Да гэтага часу ў Еўінскай друкарні ўбачылі свет такія выдатныя помнікі старабеларускай рэлігійнай літаратуры, як «Казанне двое», «Евангелле павучальнае», перакладзенае на старабеларускую мову М. Сматрыцкім, нарэшце адзін з яго самых вядомых антыкаталіцкіх твораў «Трэнас, або Плач праваслаўнай царквы» і першы падручнік для пачатковага навучання грамаце «Букварь языка славенска», аўтарам якога, верагодна, быў М. Сматрыцкі. Вядомасць да яго прыйшла найперш як да аўтара «Трэнасу». Нават калі б не было дзейнасці на літаратурнай ніве, ён усё роўна застаўся б у гісторыі навукі як выдатны філолаг, аўтар «Граматыкі Славенскія правільнае синтагма», які быў самай прыкметнай постацю грамадскага і рэлігійнага жыцця Вялікага Княства Літоўскага I-й трэці XVII ст. У яго за плячыма была выдатная еўрапейская адукацыя, атрыманая спачатку ў Віленскай езуіцкай акадэміі, а пасля ўдасканаленая ў найлепшых універсітэтах Нямеччыны. Ён меў неблагі настаўніцкі досвед як педагог брацкай школы, хатні настаўнік дзяцей князя Багдана Саламярэцкага з Баркулабава, знакаміты пісьменнік-палеміст, тэолаг. Прынамсі, «...біяграфія Мялецця Сматрыцкага становіцца тыповай біяграфіяй беларуска-ўкраінскага інтэлігента эпохі барока. \diamond Гэты інтэлігент арыентуецца не столькі на ўсходнеправаслаўных «айцоў», колькі на антычных, дахрысціянскіх аўтараў: іх слава становіцца яго «пуцяводнай зоркай». Здабыўшы славу сённяшняю, ён спадзяецца праз

яе пасярэдніцтва далучыцца да славы вечнай» [1, с. 114]. М. Смятрыцкі стаў адным з найбольш яркіх спадкаемцаў і паслядоўнікаў заснаванага Ф. Скарынам накірунку, якія працавалі на сумежжы грэка-візантыйскай і лаціна-рымскай культур, сінтэзавалі рэнесансна-гуманістычныя традыцыі, інтэгралі веравызнанні і культуры Усходу і Захаду [2, с. 7], найбольш поўна адлюстраваныя ў ягонай «Граматыцы», якая да нашага часу не пакідае аб'якавымі гісторыкаў мовы, педагогікі.

Свежыя павевы заходнееўрапейскага Адраджэння і Рэфармацыі садзейнічалі імкліваму вызваленню чалавечага розуму з рэлігійных цяжароў, пашырэнню кнігадрукавання і школьнай адукацыі, якая вымагала адпаведных падручнікаў, дзе былі б сфармуляваны правілы карыстання мовай. Гэта з'явілася адной з падстаў для напісання граматыкі. Беручыся за напісанне граматыкі, М. Смятрыцкі кіраваўся як патрэбамі грамадска-прыкладнога, так і канфесійнага характару. Па-першае, узяцца за працу вучонага падштурхнула адсутнасць «славенскай» граматыкі, падобнай да грэцкай і лацінскай. Ён планаваў навучыць «*имень склоненія, а глагольв спряженія... порядку і сопряженія слов*», а таксама добра «*читати по славенску, и писати розделне, и чтомоє вырозумевати*» [2]¹. Па-другое, не менш важнае, як вынікае з прадмовы, – ён кіраваўся жаданнем узвысіць царкоўнаславянскую мову сярод народа, надаць ёй пашану, разуменне, пашырыць ужыванне, таму што яна, з'яўляючыся прыроднай мовай нашай царквы, заняўбаная і забытая. Сапраўды, у канцы XVI – пачатку XVII ст. царкоўнаславянская мова ў ВКЛ перажывала заняпад, становілася малазразумелай, насычалася беларускімі моўнымі элементамі. М. Смятрыцкі добра ведаў пра тое, што ўжо многія прадстаўнікі праваслаўнага духавенства «и писмом се своим, а злща в слове божем, встыдають! А на остаток, што может быти жалоснейшее, што шкарадша, иж и тые, се межи нами зовуть духовными и учителя, смеле мовлю намней его не вменють, намней его вырозумения не знают, а ни се в нем цвичать, але а ни школы ку науце его нигде не мають, за чим в полские або в иные писма за такою неволею... немало заправують» [3, с. 34]. Апаненты з каталіцкага лагера не беспадстаўна даводзілі, што з царкоўнаславянскай мовай «ніхто вучоным быць не можа, бо гэтая мова не мае ні слоўнікаў, ні правілаў, ні граматыкі, ніхто на ёй не размаўляе, а святары, калі хочучь зразумець славянскае пісанне, звяртаюцца за тлумачэннем да польскага» [4, с. 486]. Абараняючыся, асобныя праваслаўныя іерархі з запалам пераконвалі вернікаў, што граматыкі патрэбны толькі для грэцкай і лацінскай моў, на якіх створана шмат «поганскіх хитростей и руководств, се же ест граматик, риторык, диалектик и прочих коварств тщеславных діавола вместиных» [5, с. 23]. Сукупнасць гэтых акалічнасцяў стала галоўнай падставай і асноўным стымулам, які прымусіў «Лаўрэнція Зізанія, Мялеція Смятрыцкага, дзеячоў Астрожскага гуртка і іншых узяцца за нармалізацыю старажытнаславянскай мовы ў плане лінгвістычным, за абарону яе аўтарытэту і пашырэнне ў плане грамадска-палітычным» [6, с. 258]. Аўтарытэт «Граматыкі» быў настолькі высокі, што непрыяцелі царкоўнаславянскай мовы спынілі нападкі на яе праз незразумеласць, граматычную неўпарадкаванасць. Прынамсі, стварэннем «Граматыкі» Смятрыцкі пераканаўча давёў, як «неабходна служыць сапраўдным, а не адцягненым патрабаванням свайго часу» [7, с. 115].

Як бачым, жыццёвыя абставіны, рэнесансна-рэфармацыйныя настроі, грамадска-палітычная і канфесійная сітуацыя патрабавалі дзейнічаць, адказваць узважана, па-навуковаму доказна, пераканаўча. Прынамсі, складальнік «Граматыкі» не толькі паспяхова вырашыў задачу граматычнай нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы, умацавання яе становішча, аўтарытэту ў грамадстве, пашырэння сферы яе выкарыстання, але і адэкватна адказаў на заклікі сваіх апанентаў з абодвух бакоў. Ён падкрэсліваў неабходнасць свядомага засваення граматычнага матэрыялу – «розумам слова разумей», – прытрымліваўся некалькіх ступеняў навучання – «глядзі, слухай, разумей, разглядай, запамінай». Нарэшце, неабходна зазначыць, што «Граматыка» – гэта адказ на запатрабаванні новай сацыяльнай праслойкі еўрапейскага

¹Смотрицкий, М. Грамматіки Славенския правильное синтагма / М. Смотрицкий. – Евьє, 1619. – 252 аркушы. Далей цытаты падаюцца па гэтым выданні з пазначэннем старонкі; у дужках адваротная пазначана літарай б.

тыпу, якая сфармавалася ў ВКЛ цягам XV–XVI стст., – мяшчанства, якое складалася з купцоў, цэховых майстроў, аб’яднаных у брацтвы, пры якіх дзейнічалі школы, функцыянавалі друкарні. Да ўсяго ж, Сматрыцкі як прадстаўнік гэтага класу ўсведамляў сваю этнічную ідэнтычнасць, таму ў граматыцы ўжываў побач з тэрмінам «славенский язык» тэрмін «рускі», вядомы для выданняў Ф. Скарыны, Статутаў ВКЛ і для іншых старабеларускіх твораў.

Працуючы ў русле рэнесансных традыцый, М. Сматрыцкі адмовіўся ад надання граматыцы тэалагічных функцый, падкрэсліваў яе свецкі характар. У прадмове ён пісаў, што мэта граматыкі – садзейнічаць разуменню мовы, маўлення, трываламу засваенню і авалоданню пісьмом. Аднак пры гэтым ён, сугучна з патрабаваннямі часу, як і Ф. Скарына, падтрымліваў традыцыю вывучэння граматыкі па кнігах Святога Пісання – Часаслове і Псалтыры.

М. Сматрыцкі выдатна ўсведамляў, што ў ВКЛ функцыянуюць дзве пісьмовыя мовы – царкоўнаславянская і руская (старабеларуская) – і паслядоўна размяжоўваў іх, спасылаючыся на адметнасці апошняй у шматлікіх вытрымках з правілаў або тлумачачы асаблівасці царкоўнаславянскай. Абапіраючыся на кніжную традыцыю, закладзеную старажытнаславянскімі асветнікамі, ён не цураўся і народнай мовы, як гэта за сто гадоў да яго ажыццявіў Ф. Скарына. Пра гэта пераканаўча сведчыць матэрыял з парадыгмаў скланення назоўнікаў, дзе паралельна падаюцца варыянтныя як тардыцыйныя, архаічныя, так і новыя, беларускія словаформы. Напрыклад: *врачь, грех, друг і врачей, грехов, друзей; мятежей, пастырей і мятежь, пастырь; воинами, сынами, сердцами і воины, сыны, сердца*. Апеляцыя да народнай мовы заўважаецца і ў сінтаксісе словазлучэнняў: *По сказуемое росски ведлуг* (1916); *Удержи язык свой от зла и устне свое ежже не глаголати льсти. Руски истолковуемъ: Гамуй языкъ свой от злого и уста твои нехай не мовяты зрады* (221); *Скоро предвари, даже не поработимся. Руски: Рихло упереди, поки не будем зневолены* (230б). Гэта дастаткова выразна паказвае, што Сматрыцкі абраў прынцып паступовага руху наперад – вызвалення ад застарэлых царкоўнаславянскіх формаў.

Імкнучыся стварыць на айчынай глебе арыгінальныя духоўныя каштоўнасці, М. Сматрыцкі ў «Граматыцы» плённа выкарыстоўваў грэцкія і лацінскія філалагічныя традыцыі. Сярод аналагічных прац таго часу кніга вылучаецца ўменнем аўтара аналізаваць моўныя факты і рабіць высновы, поўным выкладам арфаграфіі, этымалогіі (марфалогіі), прасодыі (вучэнне пра націск, яго віды, абазначэнне на пісьме), сінтаксісу простага (словазлучэнняў) і вобразнага (стылістычнага), тэорыі вершаскладання.

Глыбіня філалагічнай думкі ў арфаграфіі, праяўляецца ў правілах правапісу і вымаўлення асобных славянскіх літар і гукаў, дыферэнцыяцыі на галосныя і зычныя, падзеле галосных на «самогласная» (поўнага ўтварэння) і «припрязногласная» (рэдукаваныя **ъ, ь**), правіла пра якія падмацавана практычнымі рэкамендацыямі і адпаведным ілюстрацыйным матэрыялам. Так, ён пісаў, што **ъ, ь** «сама собою гласа издати не могутъ», а ў словах, далучаных да зычных, абазначаюць цвёрдасць (**ъ**) або мяккасць (**ь**): *кровь – кровь, часть – часть*. Гэта першая ўдалая спроба характарыстыкі літар **ъ, ь** для абазначэння рэдукаваных з боку гістарычнай фанетыкі. Сучаснае адрозненне звонкіх і глухіх прадказана праз падзел зычных на «полгласна» і «безгласна». Спасцярожлівасць і аналітычнае мысленне бачныя ў правілах правапісу асобных літар. Так, кіруючыся ўласнымі назіраннямі за арфаэпічнымі асаблівасцямі старабеларускай і царкоўнаславянскай моў, папярэджваючы памылкі, абумоўленыя вымаўленнем жывой народнай мовы, якія нярэдка сустракаліся ў тагачасных пісьмовых помніках, лінгвіст даводзіў, што нельга пісаць *хв, щ* замест *ф, сч* і наадварот: *форма*, а не *хворма*; *хвала*, а не *фала*, *нищъ*, а не *нисч*, *несчетный*, а не *нещетный* (13). Абапіраючыся на старабеларускую пісьмовую традыцыю, у якой ужо з XIV ст. выбухны [г] перадаваўся лігатурай *КГ*, асветнік размяжоўваў характар гука [г] у пазычаных і ўласна славянскіх словах і ўвёў спецыяльную графему **Г** для абазначэння выбуховага гука [г] у запазычаных словах, патрабуючы пісаць *одиГітрія, гора*, а не *одигітрія, Гора*.

Знаёмства з раздзелам «Этымалогія», прысвечаным апісанню васьмі часцін мовы, дае падставы сцвярджаць, што М. Сматрыцкі быў першаадкрывальнікам многіх лінгвістычных тэрмінаў, якія захаваліся і замацаваліся ў «Российской грамматике» М. Ламаносава,

граматыках сучасных рускай і балгарскай, зрэдку беларускай і ўкраінскай моў. Прынамсі, М. Смятрыцкі нярэдка заўважаў, што тая ці іншая рыса «от греков» або з лаціны «*привзята и славенску языку*» не ўласцівая. Ён адмовіўся ад традыцыйных васьмі часцін мовы, выдзеленых у грэцкай граматыцы, увёў выклічнік (междометие), даволі пераканальна і доказна падмацаваўшы свой погляд: «*Во осмую же слова часть междометіе, латінску interiectio называемую свойственне прияхом*» (20).

Тонкае адчуванне мовы дазволіла М. Смятрыцкаму зрабіць наступны крок у тэарэтычнай распрацоўцы склонавых асаблівасцей: падзяліць усе склоны на прамыя і ўскосныя, сфармуляваць правіла пра сёмы *сказательный* (месны) склон. Тут ён ішоў «наперадзе многіх, нават наступных па часе заходнееўрапейскіх граматыстаў, якія дастасоўвалі формы жывых простых моваў – нямецкай, французскай, англійскай – да пракруставага ложка лацінскай граматыкі» [8, с. 29]. Ён глыбока спасцігнуў асаблівасці словазмянення іменных часцін мовы, аб'яднаўшы іх у пяць тыпаў скланення, якія амаль поўнасцю супадаюць з падзелам у сучасных граматыках. Новым, у параўнанні з граматыкай Зізанія, быў падзел прыметнікаў на поўныя і кароткія, тэрміны *имя числительное, имя прилагательное*.

Семантычны прынцып класіфікацыі грэцкай і лацінскай граматык вельмі моцны ў вучэнні пра дзеяслоў. Ім абумоўлена вылучэнне пяці станаў, шасці ладоў і часоў, катэгорыі роду ва ўсіх часах, тэмпаральных формаў загаднага ладу і дзеепрыметніка як самастойнай часціны мовы. Два тэматычныя Зізаніевы спражэнні былі дапоўнены «*стропотным*» (нетэматычным). Заслуга М. Смятрыцкага ў выдзяленні асабовых і безасабовых дзеясловаў, подступах да асэнсавання катэгорыі пераходнасці – непераходнасці. Ён упершыню адзначыў такую спецыфічную рысу славянскіх моў, як дзеепрыслоўе, увёўшы тэрмін «*деепричастие*», дакладна акрэсліўшы яго генетычную сувязь з дзеепрыметнікам. Назіранні вучонага ў гэтай галіне канстатавалі, што ў канцы XVI ст. дзеепрыслоўе ўжо існавала як асобная дзеяслоўная форма. Сказанае сведчыць, што Смятрыцкі аддаваўся сваёй працы самааддана, з усёй сур'ёзнасцю, грунтоўна і высокапрафесійна. Каб больш выразна паказаць уклад М. Смятрыцкага ў распрацоўку тэрміналогіі, разглядзім параўнальную табліцу тэрмінаў з «Российской грамматики» М. Ламаносова, сучасных граматык рускай і балгарскай моў.

Табліца – Параўнанне тэрмінаў

Граматыка Смятрыцкага	«Российская грамматика» М. Ломаносова	Граматыка балгарскай мовы	Грамматика русского языка
Самогласная	Самогласные	Самогласка	гласные
Двогласная	Двогласные	Двугласна, дифтонг	дифтонг
Знаки препинания			
Единатная -	Единительный	Съединителна чертица	знак переноса, дефис
Вопросная ;	Вопросительный знак	Вопросителен знак	Вопросительный знак
Вместная ()	Вместительный	Скоби	Скобки
Падежи			
Именительный	Именительный	Именителен	Именительный
Родительный	Родительный	Родителен	Родительный
Винительный	Винительный	Винителен	Винительный
Дательный	Дательный	Дателен	Дательный
Творительный	Творительный	Творителен	Творительный
Звательный	Звательный	Звателен	Вокатив, звательная форма
Сказательный	Предложный	Местен	Предложный
Косвенный падеж	Косвенный падеж	Косвен падеж	Косвенный падеж
Имя существительное	Имя существительное	Съществително име	Имя существительное
Имя собирательное	Собирательные существительные	Събирателно съществително	Собирательные существительные
Имя нарицательное	Имя нарицательное	Нарицателно име	Имя нарицательное
Имя прилагательное	Имя прилагательное	Прилагателно име	Имя прилагательное
Степени уравнения прилагательных:	Степени уравнения	Степенуване	Степени сравнения

Канец табліцы

Положительная	Положительный	Положителна	Положительная
Разсудительный	Разсудительный	Сравнителна	Сравнительная
Превосходительная	Превосходный	Превъзходна	Превосходная
Местоимение	Местоимение	Местоимение	Местоимение
Имя числительное	Имя числительное	Числително име	Имя числительное
Глаголы личные	Глаголы личные	Личен глагол	Глаголы личные
Безличные	Безличные	Безличен глагол	Безличные
Междометие	Междометие	Междометие	Междометие
Наклонения: изъявительное	Наклонения: изъявительное	Наклонения: изъявительно	Наклонения: изъявительное
повелительное	повелительное	повелително	повелительное
сослагательное	сослагательное	условно	сослагательное
Деепричастие	Деепричастие	Деепричастие	Деепричастие
Спряжение	Спряжение	Спрежение	Спряжение

«Граматыка» М. Сматрыцкага адрозніваецца ад аналагічных папярэдніх прац дэталёвым апісаннем сінтаксісу словазлучэнняў і сінтаксічнай сінанімікі, адметнасцей стылістыкі і вершаскладання, выкладам практычных рэкамендацый, дакладнай сістэмай апісання, якая грунтуецца на семантычнай і марфалагічнай асновах з улікам семантыка-сінтаксічных асаблівасцяў самастойных і службовых часцін мовы і на практыцы тагачаснага кніжна-пісьмовага ўжывання. Правілы «*О сочинении осми частей слова*» фармулююцца з улікам такіх відаў сувязі, як дапасаванне і кіраванне, вылучаюцца падрабязным разглядам словазлучэнняў іменных часцін мовы, дзеяслова і яго форм, прыслоўяў, прыназоўнікавага кіравання. Новым быў і параграф пра «сінтаксіс вобразны», стылістычны, створаны ўжываннем «*искусных писателей*», у якім пададзены азначэнні разнастайных мастацкіх тропаў і прыклады іх ужывання.

Праца М. Сматрыцкага – неад’емная частка не толькі сярэднявечнай навукі, але і культуры ўвогуле. Разам з граматыкаю Л. Зізанія яна паклала пачатак аналітычнаму падыходу да асэнсавання мовы і моўных з’яў, іх пісьмовай кадыфікацыі ў граматыках. Кнізе М. Сматрыцкага было наканавана адыграць важную ролю ў станаўленні і далейшым удасканаленні мовазнаўчай славянскай (найперш расійскай, балгарскай, сербскай) тэрміналогіі, пашырэнні ў іх філалагічных ведаў (больш падрабязна гл.: [9, с. 102–111]).

Пра паважлівае стаўленне да «Граматыкі» сведчыць і тое, што яна двойчы (1648, 1722) перавыдавалася ў Маскве і на працягу амаль двух стагоддзяў была асноўным падручнікам для вывучэння граматыкі ў Масковіі, ажно да з’яўлення «Расійскай граматыкі» Міхаіла Ламаносава, які, дарэчы, надзвычай ухвальна адгукаўся пра працу М. Сматрыцкага, назваў яе, разам з «Псалтыром рыфматворным» Сімяона Полацкага і «Арыфметыкай» Лявонція Магніцкага, «*вратами своей учёности*». Праўда, маскоўскія выдаўцы 1648 г. выкінулі імя аўтара-адступніка, замянілі яго прадмову разважаннямі Максіма Грэка, накіраванымі на тое, каб давесці, што вывучэнне граматыкі не вядзе да ерасі. Асноўная мэта гэтага перавыдання – ачысціць тэкст ад усяго лацінскага, ерытычнага, беларускага, якое здавалася ім «богомерзкім». Маскоўскім выдаўцам не падабаліся не толькі развагі пра **Г і г**, але і правіла пра выкарыстанне *s* (*зяло*), *з* (*зямля*). Быў выбраны варыянт *з*, хаця сам Сматрыцкі падкрэсліваў, што *зяло* пазычана з грэцкай, дзеля абазначэння ліку, а для славянскіх моў яно непатрэбнае, яго замяняе *з*. Былі знятыя напісаныя па-лацінску прыклады назоўнікаў. Усе змены найперш унесены таму, што ў Маскве з недаверам адносіліся да рэкамендацый «заходніка» і рэнегата Сматрыцкага.

«Граматыка» М. Сматрыцкага працяглы час фарміравала моўную адукацыю агульнай і вышэйшай школ не толькі на радзіме, але і за яе межамі, вызначыла новы этап у вывучэнні як царкоўнаславянскай, так і народных моў, была ўзятая за ўзор пры распрацоўцы сербскай, харвацкай, балгарскай, румынскай граматык. Думка пра адзіную ўніверсальную мову ўсіх славянаў, выказаная М. Сматрыцкім, паўплывала на мовазнаўчыя даследаванні сербскага філалага XVII ст. Юрыя Крыжаніча, які ўвасобіў гэтую ідэю ў працы «Граматычно изсказание об русском языку» (1666). Безумоўна, гісторыка-культурнае і навуковае значэнне

«Граматыкі» М. Смятыцкага выключнае. Аўтар кнігі поўна і падрабязна сістэматызаваў моўны матэрыял, дапоўніўшы і ўдакладніўшы свайго папярэдніка Лаўрэнція Зізанія. Выдадзеная для практычных патрэбаў школьнага навучання, яна перасягнула сваё прызначэнне, стала прыкметнай культурна-грамадскай з'явай.

Большасць даследчыкаў падкрэсліваюць высокую навуковую і гісторыка-культурную вартасць «Граматыкі», называюць адным з самых выдатных твораў старажытнага славянскага мовазнаўства: «вратамі учены» (М. Ламаносаў), «старой настаўніцай Русі» (П. Жыццэцкі), «путеводительницей Ломоносова» (М. Качаноўскі), «пярынай старажытнага мовазнаўства» (В. Німчук), «самым знакамітым помнікам традыцыі» (Н. Мячкоўская). Больш за тое, «Граматыка» Мяцця Смятыцкага – гэта маніфестацыя новых культурных каштоўнасцей. Ідэал аўтара – норма, арыстоцэлеўская мерка, г. зн. чалавечы розум. Моваю культуры не можа быць мова, пакладзеная па-за граматыкаю: у ёй няма нормы і няма меры, праз мноства говараў, мясцовых і індывідуальных адхіленняў яна быццам бы апынаецца па-за навукай [1, с. 121]. Усё гэта спрыяла таму, што яна «надоўга стала непераўзыходзімым узорам школьнага падручніка, пабудаванага са смакам і безаганым метадычным майстэрствам» [10, с. 56]. Не выклікае сумнення і тое, што «ў гэтай кнізе былі ўпершыню абагулены звесткі па логіцы, граматыцы, рыторыцы, правапісе і вымаўленні царкоўнаславянскіх тэкстаў. Такое поўнае апісанне фактаў царкоўнаславянскай мовы разам з асаблівасцямі усходнеславянскіх моў (рускай, беларускай, украінскай) стварыла аснову для фарміравання Ламаносава як моваведа» [11, с. 51].

Праўда, сярод гэтых водгукаў сустракаюцца і адрозныя меркаванні Івана Франка ды Вацлава Ластоўскага. Так, першы, падкрэсліўшы станоўчую ролю працы М. Смятыцкага для маскоўскіх і сербскіх школ, зазначае, што яна «мела часцей шкодна, чым карысны ўплыў, бо, грэбуючы той літаратурнай мовай, якая так дыхтоўна выпрацавалася ў рэпрэзэнтантаў мяшчанства ў канцы XVI і пачатку XVII ст., распачала рэакцыю на карысць мёртвай царкоўнаславянскай мовы» [12, с. 238–239]. Пазней другі назваў «Граматыку» ўніверсальнай, адзначыў, што яна, «напісаная з вялікім талентам і ведай, паўплывала на ўсё праваслаўнае славянства і выціснула жывую крыўскую мову з твораў пісьменнасці другой паловы XVII і XVIII ст., замяніўшы яе вучонай баўгарска-крыўска-ўкраінска-маскоўскай кніжнай тарабаршчынай, – і дадаў: – Дата выхаду ў свет граматыкі Смятыцкага – гэта паваротны стойп да ўпадку гісторыі нашай народнасці і яе незалежна дзяржаўнага існавання» [13, с. 525]. Як бачна, і І. Франко, і В. Ластоўскі адмоўна ацэньвалі ролю «Граматыкі» М. Смятыцкага ў гістарычным лёсе дзяржаўнай мовы ВКЛ (старабеларускай). З гэтым можна пагадзіцца, бо, як вынікае з прадмовы да «Граматыкі», М. Смятыцкі жорстка патрабаваў, каб пад пагрозай пакарання сярод вучняў захаўваўся «*діалект в звыклой школьнай размове Славенскій*» [3]. Гаворачы сучаснай тэрміналогіяй, гэта не што іншае, як падтрымка адзінага моўнага рэжыму ў асяродку навучэнцаў. Адсюль вынікае, што забаранялася ўжываць родную мову нават ў звычайнай школьнай размове, што, безумоўна, садзейнічала замацаванню ў свядомасці і ўжытку мёртвай і маларазумелай царкоўнаславянскай мовы, якая на Беларусі на працягу XV–XVI стст. ператварылася ў асобную мясцовую рэдакцыю. Якраз з пачатку XVII ст. у беларускай пісьменнасці і кнігадрукаванні набіраюць моцы царкоўнаславяншчына, пальшчызна і лаціна, што ўрэшце рэшт прывяло да заняпаду старабеларускай мовы і пісьменнасці на ёй. Аднак вялікую ролю ў гэтым адыграла тое, што беларуская кіроўная верхушка, шляхта імкнуліся будаваць жыццё на польскі лад, не аднойчы звярталіся да караля Рэчы Паспалітай з просьбай дасылаць дакументы на польскай мове, аддавалі дзяцей у польскія школы. Па сутнасці перастаў дзейнічаць адпаведны запіс са Статута ВКЛ 1588 г. Неабходна ўлічваць і тое, што, ствараючы «Граматыку», М. Смятыцкі найперш кіраваўся надзённымі патрэбамі праваслаўнай царквы і нармалізацыі царкоўнаславянскай мовы, што галоўным для яго было супрацьпаставіць царкоўнаславянскую польскай і лацінскай у навуковым і рэлігійным ужытку, супрацьстаяць чужамоўнаму ўплыву ў адукацыйным працэсе. У той жа час усе палемічныя творы М. Смятыцкага напісаны на польскай мове.

Бясспрэчна, «Граматыка» сапраўды ўмацавала пазіцыі царкоўнаславянскай мовы, павялічыла яе вагу ў грамадстве, заклала падмурак усходнеславянскай філалагічнай школы, стала яскравым прыкладам выкарыстання мовы як дзейснага сродку нацыянальна-вызваленчай і рэлігійнай барацьбы.

Літаратура

1. Короткий, В.Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого / В.Г. Короткий. – Минск : Наука и техника, 1987. – 192 с.
2. Падокшын, С.А. Іпацій Пацей: Царкоўны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох / С.А. Падокшын. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 118 с.
3. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / АН БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; уклад.; уступ. арт. і камент. У.І. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 309 с., іл.
4. Памятники полемической литературы в Западной Руси / сост. П. Гильтебрандт. – СПб., 1882. – Т. 7, кн. II. – 911 с.
5. Вишенский, И. Сочинения / И. Вишенский. – М.-Л. : Издательство АН СССР, 1955. – 372 с.
6. Толстой, Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI – XVII вв.) / Н.И. Толстой // Славянское языкознание : V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1963. – С. 230–272.
7. Прокошина, Е.С. Мелетий Смотрицкий / Е.С. Прокошина. – Минск : Наука и техника, 1966. – 160 с. с ил.
8. Кузнецов, П. У истоков русской грамматической мысли / П. Кузнецов. – М. : Издательство АН СССР, 1958. – 78 с.
9. Німчук, В.В. Граматыка М. Смотрицкага – перліна давняга мовознаўства / В.В. Німчук // Смотрицкай Мелетій. Граматыка (факсімільнае выданне та даследавання пам’яткі В.В. Німчука). – Київ : Наукова думка, 1979. – 112 с.
10. Яременко, П.К. Мелетій Смотрицкий. Життя і творчість / П.К. Яременко. – Київ : Наукова думка, 1986. – 160 с.
11. Лопушанская, С.П. Врата учености / С.П. Лопушанская. – Волгоград : Изд-во Волг. гос. ун-та, 1998. – 190 с.
12. Франко, І. Нарис історії українсько-руської літератури : збір творів: у 50 т. / І. Франко. – Київ : Наукова думка, 1984. – Т. 41. – 378 с.
13. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ластоўскі. – Коўна : Друкарня Сакалоўскага і Лана, 1926. – 776 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 27.10.2018